

МАЗЕПА В ОЦІНЦІ ВОЛЬТЕРА

З-поміж найвизначніших державних діячів гетьманської України найбільшу популярність на Заході здобув, без сумніву, гетьман Іван Мазепа. Проявилася вона не лише в історичній, але й головним чином у художній літературі й у малярстві західного світу. Згадати б тільки поеми «Мазепа» таких світочів європейської романтичної літератури, як англієць Джордж Байрон і француз Віктор Гюго, або трагедію «Мазепа» визначного німецького поета й драматурга 19-го століття Рудольфа фон Готтшала. З підрядних німецьких романтичних поетів і письменників заслуговують на згадку Г. Е. Штебіш (поема «Мазепа») і А. Мюцельбург з його історичною повістю «Мазепа».¹ Найзамітніші малярські твори про Мазепу дали видатні французькі малярі Булянге й Верне. В новій німецькій літературі вірш Мазепі присвятив один із кращих поетів 20-го століття Бертольд Брехт.

При цьому варто, так мимохідь, відмітити, що у великих західних енциклопедіях, принаймні у «Британській енциклопедії», окремих самостійних, коротких зрештою, гасел удостоїлися, не враховуючи діячів князівської доби, що фігурують усі як москалі, тільки два українці: Богдан Хмельницький та Іван Мазепа, та й то про Хмельницького сказано, що він з походження поляк. Обидва ці гасла, зредаговані з виразно польсько-російсько-жидівських позицій з більше чи менше підкресленою антиукраїнською спрямованістю, є типовим прикладом не тієї сподіваної, правдивої й об'єктивної наукової інформації, а звичайної, дешевої пропагандистської плутанини й дезінформації, що віддавна покутують у майже незміненому вигляді в працях багатьох впливових давніх і сучасних західних істориків.

До відносно широкої популяризації Мазепи в західному світі спричинився головною мірою найвидатніший французький письменник і мислитель 18-го століття, Вольтер — справжнє ім'я його — Франсуа Марі Аруе. Це, між іншими, у своїй англломовній праці про Мазепу² стверджує також проф. Теодор Мацьків такими словами: «Існує пребагата література написана про Мазепу. Це сталося завдяки Вольтерові, що писав прихильно про Мазепу й зробив відомим його ім'я по всій Європі своєю «Історією Карла XII».

Мазепі й Україні присвятив Вольтер не так то й багато місця. Його інформації на цю тему, зібрані до купи, дали б лише кільканадцять сторі-

¹ Dmytro Čyževs'kyj, *A History of Ukrainian Literature*, (Littleton, Colo: Ukrainian Academic Press, 1975), page 582.

² T. Mackiw, *Prince Mazepa — Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications — 1687-1709*, (New York-Munich-Toronto: Ukrainian Historical Association), p. 12.

нок, і самі собою ледве чи могли б викликати такий широкий і тривалий розголос в Європі, як би не те, що автором цих, хоч і скупих, фрагментарних та інколи суперечних об'єктивній дійсності відомостей був ніхто інший, як божище європейської інтелектуальної еліти 18-го століття — століття раціоналізму й «просвічености» — енциклопедист Вольтер, великий поет, письменник, драматург, літературний критик, історик, філософ-полеміст і врешті автор величезного приватного листування (близько 12 тисяч листів до 700 осіб) не тільки з найсвітлішими умами всієї Європи, але й з коронованими особами такими, як Франц I — австрійський цесар, Густав III — шведський король, Фрідріх II Великий — пруський король, на дворі якого прожив Вольтер три роки, і врешті Катерина II — російська цариця.

Тут не місце розглядати подрібно й критично оцінювати всю величезну письменницьку спадщину Вольтера. Вистачить тільки ствердити, що його писання, дуже високої літературно-мистецької вартости, у французькому оригіналі чи в численних перекладах, мали колосальний успіх у читацької публіки всієї освіченої Європи, сильно впливали на формування її нового способу суспільного мислення й світогляду та надавали їх авторові незаперечний авторитет найбільшого мислителя не лише 18-го, але й 19-го століття, принаймні його першої половини. Тим то нічого дивного, що навіть доволі скупі й принагідні Вольтерові інформації про Мазепу відбилися відносно голосним відгомном, особливо в західно-європейській літературі. Документально стверджено, що саме вони стали джерелом надхнення для поем про Мазепу згадуваних уже раніше, найбільших західно-європейських романтичних поетів, Байрона й Віктора Гюґо, що, в свою чергу, ще більшою мірою утвердили популярність нашого гетьмана в західних країнах.

Однією з дуже важливих ділянок письменницької діяльності Вольтера була історія, якій присвятив він кілька об'ємистих творів, що стосуються всесвітньої історії й історії Франції, Швеції й Росії. Французькі історики літератури, оцінюючи Вольтера як історика, підмітили в його історичних працях деякі риси, що дозволяють визначити Вольтера як предтечу модерних істориків. Вони пишуть:

«Під історичними подіями розуміли перед Вольтером виключно військову (воєнну) й політичну історію. Вольтер хотів дати історію народів, а не лише королів. Таким чином він перший збагнув суть інтегральної історії. Він не тільки відкрив французам маловідомі досі країни: Америку, Халдею, Єгипет, Індію, Персію, Арабію тощо, але й присвятив багато місця їх літературі, науці й мистецтву. Обдарований практичним розумом, він цікавиться й економічним життям. Фінанси, хліборобство, торгівля, все це в нього становить історію. Навіть географія потрібна, коли хтось хоче бути вичерпним і хоче подати ясну картину. Вольтер, отже, наче передбачив всю сукупність завдань, які поставили собі модерні історики. Щоб виконати ці завдання, бракувало йому не так ерудиції, яка в нього була подивугідна, як безсторонности. Чим більше він заглиблювався, тим більше його філософічні упередження брали верх. Історія цивілізації була в його очах нічим іншим, як постійною боротьбою між фанатизмом і тверезим розумом, в якій розум все таки перемагав і всупереч короткохвилевим поразкам утривалював вселюдський прогрес».³

³ E. Abry, C. Audic, P. Crouzet, *Histoire illustrée de la Littérature Française*, (Paris: Henri Didier, Éditeur, 1922), p. 362.

В загальному треба визнати, що історичні праці Вольтера позначені відсутністю будь-якої об'єктивності й занадто сильною тенденційністю в наслідок його філософічних упереджень і наперед ustalених тверджень. Ці хиби Вольтерової історії завважив вже його сучасник, інший визначний французький мислитель, Монтеск'є, що жартома висловився: «Вольтер ніколи не напише доброї історії. Він подібний до ченців, що пишуть не на завдану собі тему, а про славу свого монашого Чину. Вольтер пише про свій монастир».⁴

Ще гостріше висловилося про його історичні праці найновіша сучасна критика. На думку критика з *Британської енциклопедії*⁵ Вольтерові історичні писання це своєрідна «олля подріда» (попурі або по-нашому «горох з капустою»), повна прерізних хиб. «Ці хиби це майже тотальна відсутність будь-якого розуміння того, що пізніше дістало назву „філософії історії“, постійна наявність грубих упереджень, численні неточності в подробицях і, понад усе, цілковита нездібність глянути на що б то не було не інакше, як з вузької точки зору півпесиміста й самовдоволеного півфілософа».

«Великою вадою Вольтера в цілому, на думку цього критика, є «його непоправна й глибокозакорінена поверховність. Але ця поверховність іде в парі з такою чудовою проникливістю, з таким абсолютно неперевершеним літературним талантом і відчуттям стилю в легших і поважніших формах літератури, з такою невтомною енергією й багатобічністю помишлів, що він ніде поміж майстерними письменниками не має собі подібного. Ніякий навіть найкращий твір Вольтера не має великої вартости щодо змісту, але навіть найменший твір Вольтера не позбавлений цінности щодо форми. У літературній майстерності, одночасно всебічний і завершений, він не має нікого вищого за себе й навряд чи має навіть рівного собі конкурента».

* * *

З доволі численних історичних творів Вольтера тільки два стосуються України й Мазепи. Це насамперед *Історія Карла XII, короля Швеції*, перше видання якої вийшло з друку в 1731 році, та *Історія Росії за Петра Великого*, видана в 1763 році, отже 32 роки пізніше після *Історії Карла XII*.

Як дивовижний курйоз треба тут згадати, що за доволі категоричним твердженням проф. Романа Смаль-Стоцького Вольтер мав би написати також ще й окрему «Історію України». У вступній англійській статті до повного видання Шевченкових творів М. Денисюка в Чикаго Р. Смаль-Стоцький⁶ ще в 1959 році дослівно писав: «Вольтер знаменито підсумував зміст української історії у своїй „Історії України“, пишучи: „Україна завжди змагала до волі“». Як міг такий заслужений український учений, як

⁴ E. Aury, C. Audic, P. Crouzet, *цит. пр.*, стор. 363.

⁵ "Voltaire," *Encyclopaedia Britannica*, (Chicago-London-Toronto: William Benton, Publisher, 1961), Vol. 23, p. 251.

⁶ Roman Smal-Stocki, "Taras Shevchenko 1814-1861," *Повне видання творів Тараса Шевченка*, (Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1959), том I, стор. X-XI.

Р. Смаль-Стоцький, допуститися такого неймовірного ляпсусу, важко сказати, хіба що вправ жертвою якогось несумлінного інформатора. Вищенаведена Вольтерова фраза міститься в його *Історії Карла XII*, а не в якійсь мітичній «Історії України», якої Вольтер не написав і навіть на думці не мав писати.

Вольтерові джерела інформації про Мазепу й Україну й досі докладно не досліджені. Із слів самого Вольтера (в його передмовях до прижиттєвих видань *Історії Карла XII*) довідуємося, що поміж головними його інформаторами були також польський король Станислав Лещинський і граф Станислав Понятовський, які — можна з якоюсь дозою правдоподібності допустити — й були головним джерелом інформації про Мазепу й Україну. Граф Понятовський (прихильник короля Лещинського, батько останнього польського короля Станислава Августа Понятовського) був на службі в Карла XII, брав участь у полтавській битві, перебував з Карлом у Бендерах у Туреччині, де був Карловим дипломатичним посередником у переговорах з турецьким султаном. З Лещинським і Понятовським познайомився Вольтер у Льотрінгії, якої напівсуверенним князем і був Станислав Лещинський, колишній польський король, ставленик Карла XII.

В українській науковій і популярній літературі як Вольтерів інформатор про Мазепу й Україну згадується іноді й Григор Орлик,⁷ син гетьмана Пилипа Орлика. Такий погляд можна хіба вважати тільки дедукцією-здогадом, (деяких наших патріотичних авторів), не підтвердженим досі ніякими документальними даними. Навпаки, самі дані життєпису Григора Орлика промовляли б проти такої здогади. За Ільком Борщакком,⁸ Григор приїхав до Франції в 1729 році, а Вольтерова *Історія Карла XII* за свідченням самого Вольтера була вже написана ще рік раніше, бо в 1728 році. Тоді, як і коли міг Григор Орлик інформувати Вольтера про Мазепу й Україну. За життя Вольтера появилось в друку сім різних видань *Історії Карла XII* (перше в 1731 році й останнє в 1775 році). У майже кожному наступному з цих видань робив Вольтер поправки: деякі параграфи викреслював, деякі скорочував або поширював, а деякі додавав, але матеріал про Мазепу й Україну в усіх цих виданнях — від першого до останнього — ніяких змін не зазнав за винятком гостро негативної характеристики запорожців, якої немає в першому виданні з 1731 року. Її додав Вольтер з пізніших видань і навряд чи Григор Орлик, якщо взагалі він колибуть зустрічався з Вольтером, дав би таку скандальну інформацію про власних земляків. Тим то здогад про участь Григора Орлика в інформованні Вольтера треба відкинути до часу, поки не знайдуться якісь конкретні про це свідчення.^{8a}

⁷ А. Zhukovsky, "France," *Encyclopedia of Ukraine*, (Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1984), Vol. I, A-F, p. 930b.

⁸ Ілько Борщак, *Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV-го (1742-1759)*, (Львів: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1932). — Цитую за: Мирослав Небелюк, *Під чужими прапорами*, (Paris-Lyon: Éditions PIUF-SCIP, 1951), стор. 15.

^{8a} У статті «Вольтер і Україна» (*Україна*, книга 1 (16), Київ 1926) присвяченій Вольтеровим джерелам інформації про Україну й Мазепу, Ілько Борщак стверджує

Як уже попередньо сказано, про Мазепу висловився Вольтер у своїх *Історії Карла XII та Історії Росії за Петра Великого*. У цьому викладі зупинимось довше найперше на *Історії Карла XII*,⁹ бо саме в цьому творі дав Вольтер суцільніший образ Мазепи й України, образ, що спопуляризував ім'я Мазепи в західному світі. Увесь матеріал, що стосується Мазепи й України, розсипаний в IV розділі, що оповідає про похід Карла в Україну, про бій під Полтавою й про перехід Карла й Мазепи до Туреччини після програної битви.

Замість переповідати відповідні параграфи цього розділу своїми словами, я подам їх *in extenso* в якнайточнішому перекладі, — це тому, щоб уникнути неправильних інтерпретацій при власному переказуванні їх змісту. Це, очевидно, забере більше місця, але зате буде якнайоб'єктивнішим з'ясуванням поглядів самого Вольтера.

Почну свій переклад з того моменту, коли Карло після переможного бою з москалями під Смоленськом 22 вересня 1708 року, замість іти на Москву, пішов в Україну. Ось мій переклад:

Переможець посувався¹⁰ далі по великому шляхові до столиці Московії. Від Смоленська, під яким відбувся цей бій, аж до Москви приблизно сто наших французьких миль; армія не мала вже майже ніяких харчових засобів. Просили дуже короля зачекати, щоб генерал Левенгаупт, що мав доставити харчі й привести 15 тисяч війська підмоги, сполучився з ним. Та король, що рідко коли когось радився,

на основі знайдених ним архівних документів у Франції, що на прохання свого сина Григора гетьман Пилип Орлик списав достовірні відомості про Карла XII, про Мазепу й про Мазепині справжні пляни, і весь цей матеріал переслав своєю синові Григорові до Франції, який передав їх у належні руки. Цими «належними руками» був Григорів приятель, шведський посол барон Гедда, від якого Вольтер за посередництвом своїх приятелів Тієрота й Мезона (він же й приятель Григора) мав би отримати рукопис Пилипа Орлика. Але, чи дійсно отримав, про це нема певних вказівок. Сам Борщак заявляє (стор. 40), «що Орликівські матеріали для „Історії Карла XII“ досі не знайдені і дуже можливо, що в них заховано багато з того, що мається у Вольтера і про що ми не в стані вказати джерела».

Крім цього й Пилип Орлик і його син Григор мали знайомих і приятелів серед широкого кола європейських дипломатів — французів і нефранцузів (Бендери, Царгород, Стокгольм), з якими втримували доволі жваві особисті й кореспонденційні зв'язки. Деякі з-поміж них, як граф Дезайєр — французький посол в Туреччині, барон Фабрис — посол Гольштинського князя в Бендерах, Шуленбург — маршал польського короля Августа Саксонського мали безпосередні зв'язки з Вольтером і, на думку Борщака, могли давати йому також інформації про Україну й Мазепу, отримані ними від Пилипа Орлика. Але ж, як ось у випадку Фабриса, Борщак зазначає (стор. 36): «... заприятенний з Орликом, міг Фабрис у невідомий якийсь нам спосіб зблизити Вольтера із солунським вигнанцем. Кажемо *міг*, бо безпосередніх доказів на це немає». Це можна б застосувати й до інших, згаданих Борщак, інформаторів Вольтера.

⁹ Для цієї статті використав я текст французького видання: Voltaire, *Histoire de Charles XII, roi de Suède*, (Paris: Ernest Flammarion, Éditeur, 1933). — У довідці до цього видання читаємо: «У цьому виданні ми прийняли текст Женевського видання з 1775, що є останнім прижиттєвим виданням автора. Проте, ми також прийняли декілька поправок, зроблених дещо при виданні з 1751».

¹⁰ Voltaire, *цит. пр.*, стор. 171.

не лише не послухав цієї розумної поради, але, на велике здивування всієї армії, покинув шлях на Москву й наказав іти на південь у сторону України, краю козаків, положеної між Малою Тартарією, Польщею та Московією. Ця країна має приблизно сто наших миль з півдня на північ і сливе стільки ж зі сходу на захід. Вона поділена на дві приблизно рівні частини Бористеном (Дніпром), що пропливає її з північного заходу на південний схід; головним містом є Батурин над малою річкою Сеймом.

Далі йде короткий економічний опис північної частини України (Гетьманщини) й південної (Запоріжжя), який пропускаю задля ощадности місця. Після цього Вольтер продовжує:

Україна завжди¹¹ прагнула бути вільною; але оточена Московією, державами Падишаха й Польщею, мусіла шукати собі протектора й тим самим пана (зверхника) в одній із цих держав. Найперше піддалася вона під протекцію Польщі, яка поводитися з нею як уже із занадто уярмленою; опісля віддалася москалеві, який — наскільки лише міг — порядкував нею неначе рабом. Спочатку українці користувалися привілеєм обирати самим собі володаря (принца) під назвою генерала; але дуже скоро позбавлено їх цього права й їхнього генерала наставляв (найменовував) московський двір.

Тим, хто займав тоді це становище, був польський шляхтич, на прізвище Мазепа, народжений в подільському воєводстві; був він колись пажем Яна-Казимира й на його дворі набрався такої-сякої освіти. Коли ж вийшла на яв любовна пригода, яку в молодості мав він з жінкою якогось польського шляхтича, чоловік наказав прив'язати його цілком голого на дикого коня й у такому стані його прогнати. Кінь, що походив з України, повернувся туди назад й заніс туди Мазепу, напівмертвого з утоми й голоду.¹² Кілька селян прийшло йому з допомогою; він довгий час перебував між ними й відзначився в численних набігах проти татар. Вищість його освіти приспорила йому велику повагу серед козаків; його слава, що росла з дня на день, спонукала царя зробити його володарем (принцом) України.

Одного разу, обідаючи з царем у Москві, цей імператор загадав йому приборкати козаків і зробити цей народ покірнішим. Мазепа відповів, що стан України й характер цієї нації є непереможними перепонами для цього. Цар, що під впливом вина почав гарячитися і не завжди панував над своїм гнівом, назвав його зрадником і загрозив посадити його на палю.

Мазепа, вернувшись в Україну, уклав плян бунту; шведська армія, що незабаром опісля з'явилася на кордонах, улегшила йому його заходи; він постановив бути незалежним і створити собі могутнє королівство з України й решток російської імперії. Це був муж відважний, підприємливий і надзвичайно працьовитий, хоч і глибокої старости; він уклав потаємно союз із шведським королем, щоб приспшити упадок царя й з цього скористатись.

Король призначив йому зустріч над річкою Десною. Мазепа обіцяв прийти на визначене місце з тридцятьма тисячами війська, воєнними припасами, харчами й своїми скарбами, що були величезні. Шведська армія пішла отже в цьому напрямку на великий жаль усіх старшин, що нічого не знали про договір короля з козаками. Карло вислав наказ Левенгавптові спровадити йому поквалпо свої частини й харчові засоби в Україну, де він заплянував перебути зиму, щоб, закріпивши за собою цю країну, він міг завоювати Московію на наступну весну; тим часом посувався він в напрямку річки Десни, що в Києві вливається в Дніпро.

¹¹ Там же, стор. 172.

¹² Там же, стор. 173, у примітці видавця сказано, що саме цей параграф послужив темою для поеми «Мазепа» Байрона і Віктора Гюго.

Переповівши великі труднощі походу Карлової армії в напрямку Десни через лісові нетрі й численні болота, Вольтер продовжує:

Після дванадцятьох¹³ днів такого важкого маршу, під час якого шведи з'їли купенькі рештки сухарів, які їм залишилися, їх армія, знеможена втомою й голодом, добивається нарешті до берегів Десни до місця, де Мазепа призначив зустріч; але замість застати тут цього принца, шведи побачили корпус москалів, що по другому боці наближався до річки; король був здивований, але вирішив відразу переправитися через Десну й ударити на ворога.

Після короткого опису доволі важкої сутички з вісьмома тисячами москалів, що закінчилася шведською перемогою, читаємо далі:

Карло посувався¹⁴ в цій загубленій країні, непевний ні своєї дороги, ні вірності Мазепа; козак цей з'явився нарешті, але скоріше як якийсь утікач, ніж як могутній союзник. Москалі викрили його пляни й запобігли їм. Вони наскочили на його козаків і розбили їх дощенту. Тридцять головних його приятелів, захоплених зі зброєю в руках, згинули на муках колесування; його міста обернуто в попелища, його скарби пограбовано, припаси, що їх він заготовляв для шведського короля, skonфісковано; заледве зміг він самий вирватися з шістьма тисячами війська й кількома кіньми, навантаженими золотом і сріблом. Та все таки приніс він королеві надію втриматися у цій невідомій країні завдяки своїй обізнаності з нею, і відданість усіх козаків, що, роз'ярені на росіян, ватагами напливали до табору й прогодовували його.

Карло надіявся, що принаймні його генерал Левенгавпт прибуде й відверне лиху годину. Він повинен був привести з собою приблизно п'ятнадцять тисяч шведів, що вартували більше ніж сто тисяч козаків, і доставити воєнні й харчові припаси. Він прибув у майже такому ж самому стані як і Мазепа.

Після цього йде доволі довга розповідь про бої Левенгавпта з москалями під час його маршу на сполуку з Карлом, опис жакливі зими 1709 року, що морозами й голодом десяткувала обідрану й босу шведську армію, згадка про коротке зимове перемир'я між воюючими сторонами, вимушене гострими морозами, і про віднову боїв уже в лютому 1709 року серед криг і снігів, а далі читаємо знову:

Після численних¹⁵ невеликих боїв і кількох неуспіхів король побачив у місяці квітні, що йому залишилося вже тільки вісімнадцять тисяч шведів; Мазепа, цей козацький принц, самий один, утримував шведську армію; без цієї підмоги армія загинула б була від голоду й злиднів. В такому збігові обставин цар запропонував Мазепі вернутися під його зверхність. Але козак залишився вірний своєму новому союзникові, чи то тому, що жакливі муки колесування, від яких згинули його друзі, казали йому боятися про себе самого, чи тому, що хотів за них помститися.

У зв'язку з полтавською битвою Вольтер згадує Мазепу дуже коротко тільки два рази. З українських публікацій знаємо, що в полтавському бою взяли участь запорожці під проводом свого кошового Костя Гордієнка,

¹³ Там же, стор. 174.

¹⁴ Там же, стор. 175.

¹⁵ Там же, стор. 181.

який за посередництвом Мазепи уклав угоду з Карлом XII. Не називаючи Гордієнка й не згадуючи його договору з Карлом, про участь запорожців пише Вольтер так:

Цар передав¹⁶ їм шістдесят тисяч фльоринів в надії, що вони стануть по його боці; його гроші вони взяли й за стараннями Мазепи заявили за Карла XII; проте користи з них було дуже мало, бо вони вважають смішним воювати задля чогось іншого крім грабунку.

При цій нагоді треба мимоходом відмітити, що запорожцям, яких Вольтер вважає за якийсь цілком окремий народ, присвятив він відносно багато місця, змальовуючи їх в дуже негативному світлі (бандити), гідному пера самого Сенкевича або російських істориків-шовіністів, Карамзіном починаючи. Замітне ще й те, що, як уже згадано, цього негативного параграфу¹⁷ про запорожців у першому виданні *Історії Карла XII* зовсім нема. Додав його Вольтер у котромусь з пізніших видань найправдоподібніше у зв'язку з писанням своєї *Історії Росії за Петра Великого*.

Другий раз згадав Вольтер Мазепу в такому контексті:

Цар зробив¹⁸ з Полтави магазин. Коли б його король узяв, він відкрив би собі шлях на Москву й міг би в достатках усіх речей чекати на підмогу... Таким чином здобуття Полтави було його єдиним порятунком; тому він завзято приспішував її облогу. Мазепа, що мав розвідників у місті, запевнив його, що він (Карло) скоро буде його господарем; надія починала воскресати серед армії; вояки дивилися на здобуття Полтави як на кінець усіх своїх страждань.

Ще одна згадка про Мазепу в цьому IV розділі стосується до переправи Карла й Мазепи через Дніпро під час відступу після поразки під Полтавою. Вона звучить так:

... король примістився¹⁹ (в другому човні) з генералом Мазепою. Цей останній врятував ще багато скринь повних срібла; але, тому що течія була занадто прудка й починав зриватися бурхливий вітер, цей козак викинув більше трьох четвертин своїх скарбів у ріку, щоб полегшити судно.

Врешті й остання згадка, вже в V розділі книги. Йдеться в ній про перебування Карла й Мазепи в Бендерах під турецькою зверхністю в часі, коли тріумфуючий Петро I щедрими підкупствами здобув собі на султанському дворі величезні впливи й настирливо вимагав від турків видачі Мазепи в свої руки. Про це пише Вольтер так:

Це дало цареві²⁰ привід самопевно вимагати навіть видачі генерала Мазепи, як Карло примусив колись видати собі нещасного Паткуля. Чурлюлі Алі паша не знав

¹⁶ Там же, стор. 182.

¹⁷ Там же, стор. 181-182.

¹⁸ Там же, стор. 182.

¹⁹ Там же, стор. 193.

²⁰ Там же, стор. 212.

уже навіть, як можна відмовляти володареві, що ставив вимоги роздаючи мільйони; таким чином оцей самий великий везір, який ще так недавно врочисто обіцяв провадити шведського короля в Московію з двістітисячним військом, відважився запропонувати йому, щоб той погодився віддати Мазепу на поталу. Карло був докраю обурений таким домаганням. Невідомо, як далеко посунув би був везір цю справу, як би Мазепа, що мав уже сімдесят років, не помер саме в цій кон'єктурі.

Ось більш-менш і всі згадки про Мазепу у Вольтеровій *Історії Карла XII*. Вони дуже скупі й фрагментарні, при цьому не надто прихильні, але й неворожі, можна сказати, нейтральні й якоюсь мірою навіть об'єктивні, не зважаючи на деякі неточності й вигадки, як ось «польський шляхтич», невелика «така-сяка освіта», або видумка Пасека про «дикого коня», навіяні правдоподібно польськими інформаторами автора.

В противагу до цього Вольтер трактує Мазепу як справжнього володаря, хоч і васальної, але окремої країни, який всупереч «глибокій старості» й величезним багатствам, що запевнювали йому розкішне й вигідне життя й великі політичні впливи у царя, не завагався рискнути усім, щоб у союзі з Карлом піднятися проти царя й вибороти своїй країні державну незалежність і свободу, і щоб таким чином неначе доказати, що Вольтерова фраза: «Україна завжди прагнула бути вільною» — не була лише порожніми словами. Головним бо мотивом переходу Мазепи на бік Карла були пляни царя «приборкати козаків і зробити цей народ покірнішим», а це означало цілковиту ліквідацію політичної автономії України й безоглядне її московське поневолення. При цьому, як людина, Мазепа у Вольтера — це муж відважний, підприємливий і надзвичайно працьовитий.

Трохи інакше представляється Мазепа у Вольтеровій *Історії Росії* за Петра Великого,²¹ виданій уперше в 1763 році. Написана, за свідченням самого Вольтера, на основі здебільша т. зв. *Журналу Петра Великого* (виданого згодом у 1773 році у Берліні), вона віддзеркалює, так би сказати, російську точку зору на Мазепу.^{21а}

Україна в ній вже не відрубна країна, а російська провінція з деякими лише привілеями, якою управляє гетьман як провінційний губернатор, наставлений царським двором. Мазепа ж представлений як зрадник царя, один з головніших винуватців Карлової поразки під Полтавою, бо намовив його замість іти на Москву, завернути на Україну, і не дотримав даного Карлові слова, бо не забезпечив Карловій армії обіцяної допомоги ні харчами, ні артилерією, ні достатнім числом війська. З обіцяних тридцяти тисяч привів з собою тільки два полки, бо решта, довідавшись про його союз зі шведами, його покинула та ще й повідомила царя про його

²¹ До свого розпорядження мав я старе віденське видання у п'ятьох частинах з паралельним французьким текстом і німецьким перекладом: *Oeuvres choisies de Voltaire, Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand*, (Wien: Im Verlage der Schrämblichen Buchdruckerey, MDCCCX). — З цього то видання з 1810 року цитую далі декілька параграфів.

^{21а} У цитованій статті «Вольтер і Україна» Боршак стверджує (стор. 42): «Історія ця написана цілковито по інструкціям і матеріялам петербурзького уряду, що й досі переховуються в Ленінграді, в Публічній Книгозбірні».

зраду. В одному місці своєї книжки назвав Вольтер Мазепу ще й варваром. Для ілюстрації вищесказаного наводжу деякі параграфи з його *Історії Росії*:

Його (себто Карлова) армія,²² його вороги й його приятелі сподівалися, що він піде на столицю (себто на Москву). Ніхто навіть не підозрівав, що він направиться на Україну. До цієї чудернацької постанови намовив його Мазепа, гетьман козаків. Був це сімдесятилітній старик, що, не маючи ніяких дітей, здавалося, повинен був думати ні про що інше, як про те, щоб у спокою закінчити своє життя. В додатку вдячність повинна була в'язати його з царем, якому завдячував своє становище. Алеж, чи то тому що він дійсно мав причину нарікати на свого володаря, чи слава Карла заслпила його, чи радше тому що забажав стати незалежним, він зрадив свого добродія й потаємно піддався шведському королеві, нахваляючись при цьому підняти за собою до повстання всю свою націю.

Розповідаючи про переговори Мазепи з запорізьким кошовим, Вольтер називає обох їх варварами й ілюструє їх варварство таким образом:

Той, хто стояв²³ тоді на чолі запоріжців, зустрівся з Мазепою й ці два варвари домовилися... Щоб показати, що це таке цей гетьман запоріжців і його народ, не вважаю негідним історії переповісти, як цей договір був укладений. Мазепа влаштував запорізькому гетьманові й його головним старшинам прийняття з іством у срібнім посуді. Коли ватажки повпивалися оковитою, вони при столі присягли на євангелію, що доставлять Карлові XII військо й харчі, після чого позабирали зі собою посуд і меблі. Мазепин дворянин побіг за ними й докоряв їм, що така поведінка незгідна з євангелією, на яку вони присягли. Служба Мазепи намагалася відібрати посуд, але запоріжці позбігалися з вереском і всією товпою пішли до Мазепи поскаржитися на нечувану образу, заподіяну таким бравим молодцям, і вимагали видачі дворянина, щоб покарати його, як велів закон. Дворянина їм видано й запоріжці, по закону, кидали одні одним нещасну людину неначе той м'яч, після чого затоплено їй ножа в серце.

Про анатему на Мазепу й здобуття Батурина читаємо у Вольтера таке:

Його (Карла) ворог²⁴ мав завжди над ним перевагу знанням країни. Меншиков з князем Голіцином без труда пробралися (через ліси) і з'явилися перед Батурином. Його здобуто майже без опору, пограбовано й обернено в попелище; магазини, призначені для шведського короля, і скарби Мазепи забрано. Козаки обрали іншого гетьмана на прізвище Скоропадський, на якого погодився цар, який помпезним видовищем постановив показати народові потворність зради: київський архієпископ і два інші прилюдно викляли Мазепу, а його зображення повішено та ще й кілька його спільників згнули на муках колесування.

Нарешті ще одна, вже остання в цій об'ємистій книжці, дуже цікава Вольтерова згадка про Мазепу у зв'язку з молдавським господарем Дмитром Кантеміром, що, користаючи з російсько-турецької війни 1710-1711 рр., уклав з Петром I умову, щоб визволитися з-під турецької зверхности.

²² Oeuvres choisies de Voltaire, *цит. пр.*, ч. III, стор. 92-98.

²³ Там же, ч. III, стор. 118-122.

²⁴ Там же, ч. III, стор. 108-110.

Під час т. зв. Прутського походу оточили Петра й його зголоджену армію турецькі війська біля Ясів й Петро зазнав би тоді такої самої долі, як Карло під Полтавою, як би не те, що турецький везір, підкуплений Петром, погодився на перемир'я, і таким чином Петро урятувався. Дотичний параграф звучить так:

... Кантемір повірив,²⁵ що настав час вирватися з-під турецької зверхности й здобути незалежність при допомозі Петра. Він зробив з Петром точно те саме, що Мазепа зробив був з Карлом... Кантемір пообіцяв цареві військо й харчі, як і Мазепа обіцяв був шведському королеві, і не краще дотримав свого слова.

Чи не криється саме в цій аналогії: Мазепа — Карло і Кантемір — Петро (Полтава і Яси) основна, сутня Вольтерова оцінка Мазепа як головного спрчинника Карлової поразки під Полтавою.

У цій статті зібрав я важливіші Вольтерові висловлювання про Мазепу, що містяться в обох, обговорюваних тут, історичних творах Вольтера. Не вважав я за доцільне розглядати й коментувати тут неправдиві, чи в кращому випадку, дуже контрверсійні Вольтерові інформації й погляди, хоч би такі, як дивовижна історія про Мазепу й дикого коня, про «зрадництво Мазепа», про його «намову» Карла йти на Україну, а не на Москву, про бойову вартість Мазепиних козаків і запоріжців Гордієнка, чи про «варварство» й невелику освіту Мазепа й Гордієнка, — бо про всі ці справи існує вже чимала українська історична література, що їх так чи інакше спростовує й вияснює, і з якою українська інтелігентна публіка більшою чи меншою мірою ознайомена.

Перекладаючи відповідні висловлювання Вольтера на українську мову, дбав я передусім про точність перекладу, а не про поправне стилістичне оформлення українського тексту. Так само передав я точно Вольтерову термінологію й, наприклад, уживані ним доволі послідовно назви «La Moscovie» і «Les Moscovites» перекладаю на «Московія» і «москалі», а рідко вживані ним «La Russie», «Les Russes» і прикметник «russe» на «Росія», «росіяни» і «російський». Слід підкреслити, що нашу батьківщину називає Вольтер послідовно тільки «Україною» («L'Ukraine»), а її мешканців «козаками» («Les Cosaques») або «українцями» («Les Ukrainiens»).²⁶ Зберігає також старі французькі назви: для Києва — «Kiovie», для Дніпра — «Vogysthène», для запоріжців — «Les Zaporaviens» тощо. Прізвище Мазепа пише послідовно з подвоєним «п» — «Mazeppe», якого в *Історії Карла XII* титулує завжди принцом («prince») або генералом («le général»), а в *Історії Росії* тільки гетьманом («hetman» або «itman»).

²⁵ Там же, ч. IV, стор. 26.

²⁶ Раз в *Історії Карла XII* на стор. 172, а раз в *Історії Росії* в ч. I на стор. 85 (58) — пагінація поплутана.